

आंबेडकरी कवितेचे अंतरंग

डॉ. उषा सोरते

सहयोगी प्राध्यापक

कर्मवीर काकासाहेब वाघ कला, विज्ञान आणि

वाणिज्य महाविद्यालय, पिंपळगाव-बसवंत

ता. निफाड जिल्हा नाशिक

१९२४ नंतर डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलित मुक्तिलढयास प्रारंभ केला. या सामाजिक संघर्षांनी सामाजिक जीवन ढवळून निघाले.त्याचे पडसाद काव्यात उमटले. डॉ.आंबेडकरांच्या समता स्थापू पाहणाऱ्या विचारांचे, त्यांच्या चळवळीचे प्रतिबिंब साहित्यात उमटू लागले. त्यांच्या वैचारीकतेतून व लढ्यातून समाजामध्ये एक क्रांतिकारक पर्व सुरु झाले. १९५६ मध्ये डॉ.आंबेडकरांनी केलेल्या धर्मांतरामुळे सांस्कृतिक क्रांतीला प्रारंभ झाला. त्यातून दलित लेखकाला आत्मविश्वास मिळाला. डॉ.आंबेडकरांनी दलितांची अस्मिता जागृत केली. त्यांना त्यांच्या अस्तित्वाची, स्वत्वाची जाणीव करून दिली. त्यांना माणूस म्हणून जगण्याची संधी उपलब्ध करून दिली. त्यामुळे दलित समाजाचे चित्र बदलू लागले. या बदलत्या जीवनातूनच एक नवे संवेदनाविश्वा जन्माला आले. त्यामुळे वैचारिक जडणघडण होऊ लागली. यातूनच प्रेरणा घेऊन दलित लेखक साहित्य निर्मिती करू लागले.

डॉ. भालचंद्र फडके यांनी आपल्या 'दलित साहित्य: वेदना आणि विद्रोह' या ग्रंथात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलित साहित्यिकांना जो मोलाचे संदेश दिलेला त्याचा उल्लेख केलेला आहे. डॉ. आंबेडकर म्हणतात, "साहित्यिकांना मला आवर्जून सांगायचे आहे की, उदात्त जीवनमूल्ये व सांस्कृतिक मूल्ये यांचा आपल्या साहित्यप्रकारातून आविष्कार करा. आपले लक्ष आकुंचित, मर्यादित ठेवू नका. तिचा विस्तार होवू द्या. आपली लेखणी आपल्या प्रश्नांपुरती बंदिस्त करू नका. तिचे तेज खेड्यापाड्यांतील गडद अंधार दूर होईल, असे प्रवर्तित करा. आपल्या या देशात उपेक्षितांचे, दलितांचे फार मोठे जग आहे हे विसरू नका. त्यांचे दुःख, त्यांची व्यथा नीट समजावून घ्या. आणि आपल्या साहित्यातून त्यांचे जीवन उन्नत करण्यास झटा. त्यातच खरी मानवता आहे." याच पार्श्वभूमीवर पहिल्या पिढीची कविता निर्माण होवू लागली.

दलित साहित्य म्हटल्याबरोबर आपल्या डोळ्यासमोर दलित कविता येते. बहुतांशी साहित्यिकांनी आपल्या अभिव्यक्तीसाठी कविता हेच माध्यम स्वीकारलेले दिसते. डॉ. आंबेडकरांच्या चळवळीने जागृत झालेल्या, आत्मभान आलेल्या, दलितांच्या दुःस्थितीला जबाबदार असणाऱ्यांबद्दलची प्रक्षुब्ध प्रतिक्रिया काव्यरूपाने प्रगत झालेली दिसते.

शिक्षणाचे महत्व व उपयोग जाणून १८५१ साली महार, मांग, शुद्र-अस्पृश्यांकरिता महात्मा फुले यांनी पहिली शाळा काढली. त्यांच्याच प्रेरणेने पुढे सयाजीराव गायकवाड, महर्षि शिंदे, कर्मवीर भाऊसाहेब पाटील, छत्रपती शाहूमहाराज या थोर पुरुषांनी शिक्षण हे माध्यम स्वीकारून जाणीवपूर्वक अस्पृश्यांच्या जागृतीचे व लोकोद्धारचे कार्य केले. पण त्यात अस्पृश्यांच्या सामाजिक हक्कांच्या जाणिवेपेक्षा भूतदयेची भावना अधिक होती. महात्मा फुले यांच्या कार्यापासून प्रेरणा घेवून आत्मभान जागृत झालेल्या दलित समाजातील कार्यकर्त्यांनी आत्मोद्धाराची चळवळ यशस्वीरीत्या चालवली. आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या पुढील कार्याला एक पार्श्वभूमी तयार करून ठेवली.

शतकानुशतकांपासून दलितांवर होत असलेला अन्याय, त्यांना भोगावी लागलेली अवहेलना, त्यांच्या वाट्याला आलेले अपमानास्पद जगणे या सान्या वेदनेचे चित्र दलित कवितेतून रेखाटले गेले आहे.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे दलित कवितेचे प्रेरणास्थान आहे. त्यांच्यामुळे दलित 'माणसात' आला. त्याच्या ठिकाणी आत्मभान, आत्मसन्मान, आत्मविश्वास निर्माण करण्याचे काम आंबेडकरांनी केले. त्यांच्या मुक्तिलढ्याचा आणि दलित कवितेचा अत्यंत जवळचा संबंध आहे. दलित कवितेचा जन्म दलित मुक्तीलढ्यातून झालेला आहे. व्यक्तीच्या दुःखापेक्षा

समूहाच्या दुःखाला वाचा फोडण्याची रीत संत चोखोबापासून आहे. त्यांच्या अभंगातून व्यक्त होणारी चीड ही एका दलित, उपेक्षित समूहाची आहे. ते आपल्या अभंगात म्हणतात,

“जातिभेदे गांजिले त्रासिलो विटाळे ...

एकापुढे पडति आघात सहिता न सरत काय करू?

त्या दुष्ट रूढी नित्य करू पाही घात

सोसावे आघात कितीतरी ”

त्यांचा त्यावेळचा हा दुःखाने काढलेला उद्गार म्हणजे रूढी-परंपरेविरुद्ध, अन्यायाविरुद्ध-अत्याचाराविरुद्ध काढलेला जळजळीत आवाज आहे. तो आजच्या दलित साहित्यातील विद्रोही अभिव्यक्तीचे एक रूप होते. त्यातही चोखोबाची असहायता व अगतिकता दिसून येते.

दलित कविता ही माणसाचे गाणे गाणाऱ्या माणसांची कविता आहे. त्याचबरोबर ती समूहाच्या वेदनेची कविता आहे. दलितांच्या मुक्तीलढ्याचे साधन म्हणून ती येते. तिला समाजातील अंधःश्रद्धा, उपेक्षा, संकुचितपणा नष्ट करावयाचा आहे. पण त्याचबरोबर समता, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि न्याय ही मूल्येही प्रस्थापित करायची आहेत. ती माणसाला आत्मसन्मान प्राप्त करू पाहते. म्हणूनच ती माणसाला तुच्छ मानणाऱ्या प्रतिगामी शक्तीविरुद्ध बंड करू पाहते. डॉ. आंबेडकरांच्या मुक्तिलढ्यात ज्यांना शिपाई म्हणून सामील व्हावे लागले, त्यांना आपल्यातली कवित्वशक्ती अस्पृश्यांना जागे करण्यासाठी साधन म्हणून वापरावी लागली.

किसान फागु बनसोडे हे २० वय शतकाच्या आरंभ काळातील अस्मिता जागृत झालेले अस्वस्थ कवी आहेत. ते आपली व्यथा, वेदना आपल्या कवितेतून मांडतात-

“हरि मज पशु कर वा पक्षी कर

परि करू नको महार”

त्यांचे हे उद्गार अंतःकरण पिळवटून टाकणारे आहे. या दुःखातूनच त्यांच्या मनात विद्रोह जागृत होतो. मग ते आपल्या समाजबांधवांना आवाहन करतात-

“साहू नका कुणाचा जुलूम

होवू नका कुणाचे गुलाम

सोडून घ्या रे सारे बदकाम”

लढल्याशिवाय मुक्ती मिळणार नाही, हे त्यांना सांगायचे आहे. त्याचबरोबर दलितांमध्ये स्वाभिमान जागविण्याचा संदेश ते येथे देतांना दिसतात.

१९६० नंतर दलित कवितेने नवे वळण घेतले. नारायण सुर्वे हे या टप्प्यातील महत्वाचे कवी होत. त्यांची कविता त्यांच्या जगण्यातून जन्माला आली आहे. जे जाणवले, जे काळजात सलले, तेच शब्दरूप घेवून बाहेर पडले. ते म्हणतात-

“थोडे साहिलेले, पाहिलेले, जोखिलेले आहे

माझ्या जगाची एक गंधवेणाही त्यात आहे

केंव्हा चुकलो, मुकलो, नवे शिकलोही आहे

जसा जगात आहे, मी तसाच शब्दात आहे”

म्हणजे त्यांच्या कवितेचा जन्म त्यांच्या जगण्यातून झाला आहे. हे जीवन जगात असतांना दारिद्र्य, भूक यांच्याशी झगडावे लागले आहे. अपमान, छळ सोसावा लागले आहे. पण हे सारे दुःख त्यांनी आपल्या मनात जपून ठेवले आहे. कवी आशावादी आहे. आपल्या या वेदनेतच नवनिर्माणाची शक्ती आहे, याची त्यांना जाणीव आहे. म्हणूनच ते म्हणतात-

“आज माझ्या वेदनेला अर्थ नवा येत आहे...

आणि नव्या सृजनाचे क्षितीज रूंद होत आहे”

दुःख-व्यथेच्या शब्दांत अंगार ओतणारा हा कवी नवी समाजरचना आणण्याचे स्वप्न पाहतो. मात्र ते साकारत असतांना येणाऱ्या मधल्या अडसरंना तो नाकारतो. लाचारीचे, मानहानीचे जिणे त्याने नाकारलेले आहे. म्हणूनच बदलत्या भावजीवनाच्या सृष्टीत केशव मेश्रामांची कविता जन्म घेतांना दिसते.

दलित समाजात अस्मिता निर्माण झाली असली तरी समाजजीवनात मात्र आजही दलितांना स्वतःचे स्थान गवसलेले नाही. आज ही हा समाज गावकुसाबाहेरचे जीवन जगात आहे. आणि गावकुसाच्या आत स्वतःची जागा शोधतो आहे. त्याला पदोपदी कुचंबना सहन करावी लागते. अपमान सहन करावा लागतो. आपण ज्या समाजात, ज्या स्तरात जन्मलो, वाढलो, त्या समाजाला जगण्यासाठी मानहानी स्वीकारत, हरत-हेने धडपडत जीवन जगावे लागते, हे पाहून केशव मेश्राम पेटून उठतात. ते परमेश्वराला चिडून विचारतात-

“साल्या तुकडाभर भाकरीसाठी
गाडीभर लाकड फोडशील काय?
चिंधुक नेसलेल्या आईच्या पटकुराने
घामेजले हाडके शरीर पुसशील का?
बापाच्या विडीकाडीसाठी
भावाबहिणीची हाडके झिजवशील?”

अशा प्रश्नांतून त्यांच्या मनातील विद्रोह संयत स्वरूपात अभिव्यक्त होतांना दिसतो. कवीची संवेदनशीलता ही व्यक्तीकडून समाजाकडे झेपावतांना दिसते. दलितांच्या जीवनाचे, समूहाच्या दुःखाचे चित्रण त्यानिमित्ताने कवी करतांना दिसतात.

मात्र वामन निंबाळकरांची कविता आग ओकतांना दिसते. दलित जीवन, दलितांची वेदना या समाजातील पांढरपेशा साहित्यिकांच्या लेखनाचा विषय होवू शकत नाही. ही वेदना त्यांच्या ‘गावकुसाबाहेरील कविता’ या काव्यसंग्रहातून अभिव्यक्त होतांना दिसते. वामन निंबाळकरांची कविता ही जीवनवादी आहे. आशावादी आहे. शब्दांचे पुरेसे सामर्थ्य त्यांना कळलेले आहे. ते म्हणतात-

“शब्दांनीच पेटतात घरे, दारे, देश
आणि माणसेसुद्धा
आणि विझतात आगही
शब्दांनीच पेटलेल्या माणसांची”

त्यांच्या शब्दांत विद्रोहाचा आवाज पेलविण्याचे सामर्थ्य दिसून येते.

चातुर्वर्ण्य व्यवस्था, जातीभेद, शोषण, छळवणूक, दारिद्र्य व अस्पृश्यता यांनी कोंडी केलेल्या दलितांच्या दुःखाचे दर्शन द्या पवार आपल्या ‘कोंडवाडा’ या काव्यसंग्रहातून घडवितात. जातीभेदांनी, स्पृश्य-अस्पृश्यतेने पोखरलेल्या या देशाच्या संस्कृतीवर, समाजव्यवस्थेवर ते उपरोधिकपणे प्रहार करतात. केवळ समाज संस्कृतीने चिरडल्या, पिळल्या गेलेल्या या माणसांची प्राचीन काळापासून उपेक्षा केली असे नाही तर येथील वाड्मयाने देखील त्यांची दाखल घेतली नाही. म्हणूनच ‘हे महाकवे’ या कवितेतून ते आपला खेद व्यक्त करतात. पण दुःखाने, दैन्याने, उपेक्षेने पिचलेल्या या दलित मनात आता अस्मिता जागृत झालेली दिसून येते. हे सारेच बदलणार आहे, असा त्यांना विश्वास वाटतो. त्यासाठी ते क्रांतीला आवाहन करतांना दिसतात.

नामदेव ढसाळ यांची कविता अधिक स्फोटक आहे. तिने पांढरपेशी रूढ काव्याभिव्यक्तीलाच नव्हे तर एकूण मराठी काव्य सृष्टीला मोठा हादरा दिलेला आहे. प्रचलित कवितेच्या रूढ संकल्पनांना भिरकावून देणारी कविता त्यांच्या ‘गोलपिठा’ या काव्यसंग्रहात दिसून येते. त्यांची कविता दलित मनातली आग समर्थपणे अभिव्यक्त करतांना दिसते. त्यांची भाषा ही पेटणारी, पेटवणारी असून ती विद्रोहाने आव्हान करतांना दिसते. ते म्हणतात-

“रक्तात पेटलेल्या अगणित सुर्यांनो
आता या शहराशहराला आग लावीत चला.”

त्यांची ही अग्निघोषणा झंझावातासारखी झपटणारी आहे. यशवंत मनोहरांची कविता ही विद्रोहाची परिसीमा गाठणारी कविता आहे. त्यांच्या या कवितेने मराठी काव्यसृष्टीला हादरा दिलेला आहे. इथल्या समाजसंस्कृतीने नासवलेल्या दलित जीवनाकडे पाहून ते अंतर्मुख होतात. या संस्कृतीने आपल्याला दुःखाशिवाय, वेदनेशिवाय काहीच दिलेले नाही. म्हणून ही संस्कृती ते नाकारतात. म्हणूनच कवी म्हणतात-

“मला मान्य नाही
तुमच्या बोटानुद्धी दिशा
मला मान्य नाही
परंपरांची वर्णपाती नशा
.... मला मान्य आहे फक्त आता
माझ्यापुढची अटळ युद्धभूमी”

ज्या वर्णव्यवस्थेने दलितांचा निषेध केला आहे, त्या व्यवस्थेविरुद्ध अशा प्रकारची युद्धघोषणा करीत मनोहरांची कविता अवतरते. या वर्णव्यवस्थेवर कवीच्या भाषेत सांगायचे तर त्या हरामखोर परंपरांवर विध्वंसाचा नांगर फिरविणारी त्यांची कविता आहे. यशवंत मनोहर आपल्या कवितेतून जडवाद, परिवर्तनवाद, अनात्मवाद, अनिश्चरवाद, गतिवाद यांचा पुरस्कार करतांना दिसतात. चिंतन हा त्यांच्या कवितेचा गाभा असून विचार काव्य म्हणून त्यांनी आपल्या कवितेला प्रतिष्ठा मिळवून दिलेली दिसते. त्यांच्या काव्यात विद्रोहाला एक प्रकारची भव्यता आली आहे. पण त्यामुळे कवितेतील काव्यात्मता चिरडली जाणार नाही, याबाबतीत ते जागृत असलेले दिसतात.

अशाप्रकारे दलित कविता ही दलितांचे जीवनदर्शन घडविणारी, त्यांचे दुःख, दैन्य, व्यथा, वेदना शब्दांत मांडणारी आहे. हे सर्व ज्या समाजव्यवस्थेने दिले ती समाजव्यवस्था नाकारत असतांना त्यांची कविता विद्रोही बनते. क्रांतीला आवाहन करते. परिवर्तनावर तिचा विश्वास आहे. त्र्यंबक सपकाळे यांची ‘सुसंग’, प्रल्हाद चेंदवणकर यांची ‘ऑडिट’, ज.वि.पवार यांच्या ‘नाकेबंदी’ अर्जुन डांगळे यांच्या ‘छावणी हलते आहे’ यातून त्याचा प्रत्यय येतो. त्याचप्रमाणे माधव कोंडविलकर, केशव वसेकर, राजा ढाले, नरेश कुमार इंगळे, प्रकाश जाधव, भीमसेन देठे, उमाकांत रणधीर, अरुण कांबळे, नीलकांत चव्हाण या सर्व कवींच्या कवितेतून वास्तव जीवनातला दाहक अनुभव प्रकट होतो. या अनुभावामागे दलित जीवनाचे अनेक विद्रोहात्मक संदर्भ उभे असतात. ती दाहक अनुभूती ते शब्दबद्ध करतांना दिसतात.

या कवींप्रमाणेच कवितेच्या क्षेत्रात काही दलित कवयित्रीही आपापल्या वैशिष्ट्यांनुसार काव्य लेखन करीत आहे. त्यात हिरा बनसोडे, ज्योती लांजेवार, सुरेखा भगत, मीना गजभिये, मल्लिका अमरशेख यांचा उल्लेख करावा लागेल.

हिरा बनसोडे यांची कविता सामाजिक जाणीव व्यक्त करणारी असली तरी ती काहीशी लाजरीबुजरी आहे. ज्योती लांजेवार यांच्या कवितेतून त्यांना असलेले सामाजिक भान लक्षात येते. मीना गजभिये यांची कविता खऱ्या अर्थाने दलित कविता असून विद्रोह, तीव्र उपरोध, खेद व जळजळीत भावना त्यांच्या कवितेतून प्रामुख्याने आविष्कृत होतांना दिसतात. मल्लिका अमरशेख यांच्या कवितांमधून सामाजिक विषमतेविरुद्धचा आवाज, रूढी व परंपरे विरुद्धची भावना दिसून येते.

त्याचप्रमाणे नीलकांत ढोले यांचा ‘अग्निबाण’, रंगराव यांचा ‘इडीपस’, रविचंद्र हडसनकर यांचा ‘ठिणगी’ शांताराम यांचा ‘अश्रूंचा उन्हाळा’ बाळ हाटे यांचा ‘रक्तखुणा’ इत्यादी कवितासंग्रह आपल्याला नामवैशिष्ट्यांसह दलित जीवनाचा वेधक विद्रोही आविष्कार घडवितांना दिसतात. सर्व प्रकारच्या भेदांना मूठमाती देवून नवा समाज, नवा माणूस घडविण्यासाठी दलित कविता प्रतिबद्ध आहे. याच ध्येयाने तिचा प्रवास अखंडपणे चालू आहे.

दलित कविता ही व्यक्तीची नसून ती समष्टीची आहे. समाजव्यवस्थेविरुद्ध विद्रोह ही तिची प्रकृती आहे. समाज परिवर्तन घडविण्यासाठी ती क्रांतीला आवाहन करते. समाज परिवर्तनातून नवा समाज घडविणे हे तिचे ध्येय आहे. दलितांच्या व्यथा, वेदना, त्यांची अगतिकता, या समाजव्यवस्थेने त्यांचे केलेले शोषण यांचे दर्शन दलित कविता घडविते. या वर्णनिष्ठ समाजव्यवस्थेने त्यांचे माणूसपण नाकारले आणि जनावरांसारखे जगणे त्यांच्या वाट्याला आणले. हे जीवन जगत असतांना त्यांना येणारे दाहक अनुभव त्यांच्या कवितेतून अभिव्यक्त होतांना दिसतात. शतकानुशतके त्यांच्यावर झालेल्या अन्यायामुळे दलित कविता पेटून उठतांना दिसते. त्यामुळे स्वाभाविकपणे ती रूढ संकेतांना नाकारतांना दिसते.

दलित कविता निसर्ग किंवा प्रेमभावनेत रमत नाही. गावकुसाबाहेर वस्ती असलेला, माणूस पण नाकारला गेलेला दलित, माणूस म्हणून जीवन जगात असतांना घेत असलेला अनुभव इतका दाहक असतो कि, तो निसर्गसौंदर्याने मोहित होवू शकत नाही. समाज वास्तवामुळे त्याच्या प्रेमभावनेला त्याच्या भावविश्वात स्थान मिळत नाही. त्यामुळेच दलित कवितेत निसर्ग किंवा प्रेम कविता अतिशय कमी प्रमाणात आढळून येतात. दलित कविता ही दलितांच्या व्यथा-वेदना-विद्रोह यांची कविता आहे.

प्रस्थापित समाजव्यवस्थे विरुद्ध संघर्ष करून नवसमाज निर्मिती करणे, मानव्याला प्रतिष्ठा प्राप्त करून देणे, जुन्या शोषक मूल्यांना मूठमाती देणे व नव मूल्यांची प्रस्थापना करणे या उदात्त हेतूने दलित कवितेचा जन्म झालेला आहे. दलित मुक्तिलढ्याचे साधन म्हणून ती येते. पण आंबेडकरी प्रेरणेतून निर्माण झालेली ही कविता निराशावादी किंवा नियतीवादी नाही, ती आशावादी आणि प्रयत्नवादी आहे.

डॉ.बाबासाहेबांच्या प्रेरणेतून दलित कविता जन्माला आलेली आहे. आशय आणि अभिव्यक्तीच्या बाबतीत तिने मराठी साहित्यापेक्षा वेगळेपण जपलेले आहे. दलित कवितेने आज मराठी काव्यात स्वतःचे एक महत्वपूर्ण स्थान निर्माण केले आहे. आज ती आधुनिक युगाच्या सर्व नव्या संदर्भ आणि जाणिवांसह मराठी वाङ्मय समृद्ध करीत आहे.

संदर्भ : -

1. यशवंत मनोहर, उत्थानगुंफा, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, १९७७
2. डॉ.भालचंद्र फडके, दलित साहित्य : वेदना आणि विद्रोह, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, १९७७
3. केशव मेश्राम, उत्खनन , पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १९७७.
4. वामन निंबाळकर, गावकुसाबाहेरील कविता, अस्मिता प्रकाशन, औरंगाबाद १९७३.
5. नामदेव ढसाळ, गोलपिठा, नीलकंठ प्रकाशन, पुणे, १९७५.

